

منبع‌یابی و سیر تطور متنی و سندی زیارات امیرالمؤمنین

نصرت نیل‌ساز (دانشیار دانشگاه تربیت مدرس) (نویسنده مسئول)

nilsaz@modares.ac.ir

مریم درویش طاهری (دانشآموخته کارشناسی ارشد قرآن و حدیث از دانشگاه تربیت مدرس)

mrs.maryam.taheri2@gmail.com

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۲۸)

چکیده:

وایلزی و سید شهادت متنی و سندی زیارات امیرالمؤمنین (۱)

در میان ائمه اطهار بیشترین زیارات به امیرمؤمنان و سید الشهداء اختصاص دارد. در این پژوهش که گردآوری اطلاعات آن به روش کتابخانه‌ای و تحلیل داده‌ها به روش تاریخی، تطبیقی و توصیفی است، زیارات امیرالمؤمنین منبع‌یابی شد و سیر تطور تاریخی سندی و متنی آنها از کهن‌ترین منبع موجود، یعنی الکافی شیخ کلینی تا آثار علامه مجلسی شناسایی گردید. نتیجه این شد که در مجموع، سی و دو زیارت برای آن حضرت در شانزده کتاب ادعیه و زیارات وجود دارد که بیشترین آنها در المزار الكبير ابن مشهدی با ذکر چهارده مورد است. زیارت آن حضرت در روز غدیر، بیش از سایر زیارات در کتاب‌های ادعیه و زیارات محدثان و فقهای برجسته شیعه آمده است. این زیارت را ابتدا ابن قولویه در کامل الزیارات با ذکر دو واسطه از امام رضا، از امام کاظم از امام صادق آورده و پس از وی، شیخ طوسی در مصباح المتھج و سپس ابن مشهدی در المزار الكبير از جابر بن یزید جعفری از امام باقر روایت کرده است. از سی و دو زیارت امیرالمؤمنین سیزده مورد، با ذکر سند و نزدۀ مورد، بدون ذکر سند بوده و بیشتر آنها از امام باقر، امام صادق و امام هادی صادر گردیده‌اند.

کلیدواژه‌ها: زیارات امیرالمؤمنین، منبع‌یابی زیارات، تطور تاریخی زیارات، تطور متنی زیارات، تطور سندی زیارات.

۱- مقدمه

زیارت از ریشه «زور» در لغت به معنای «قصد و آهنگ چیزی را کردن» و «میل و رغبت به سوی دیدارشونده» و در اصطلاح دینی به معنای حاضر شدن در کنار مقابر اموات و به ویژه

ش: ۱۳۹۵

افراد صالح و مقرّب درگاه الهی و به طور خاص، پیامبران و امامان[ؑ] است که گاه مناسکی مخصوص دارد. آنچه در طول تاریخ به عنوان سنتی رایج میان مسلمانان وجود داشته، بزرگداشت امر زیارت بوده است. این اصطلاح غیر از این عمل، بر متونی که به هنگام زیارت هم خوانده می‌شود، اطلاق شده است. پیشینه تعلیم الفاظ و تعابیری که به هنگام زیارت باید بر زبان جاری ساخت به زمان پیامبر اکرم[ؐ]، یعنی زمانی که ایشان متن زیارت قبور را به مؤمنان آموزش دادند، بر می‌گردد. پس از آن نیز زیارت‌هایی متعدد به ویژه برای پیامبر اکرم، امیرالمؤمنین و امام حسین[ؑ] که حاوی معارف بسیار والا و مضامین ژرف می‌باشند، از ائمه اطهار به خصوص امام باقر، امام صادق و امام هادی[ؑ] صادر گردیده‌اند. (رفعی‌پور،

نخستین نگاشته‌های شیعیان در این باب را اصحاب و شاگردان ائمه[ؑ] در قالب آثاری مختصر و کوچک تدوین کردند. بعد از آن حضرات و اصحاب ایشان نیز، تدوین کتب زیارت متوقف نشد بلکه عالمان شیعه در همه سده‌ها این مسیر را تا به امروز ادامه داده‌اند. محمدثان و فقهای برجسته شیعه در سده‌های نخست از جمله ابن قولویه، شیخ صدق، شیخ مفید، شیخ طوسی آثاری درباره زیارت تألیف کردند. در سده‌های میانی نیز محمد بن جعفر مشهدی، سید بن طاووس، علامه مجلسی و در دوران اخیر بزرگانی چون محمدث نوری و شیخ عباس قمی و دیگران نیز به تدوین آثاری دست زدند (ن.ک: نیل‌ساز، نائینی، رجایی‌فرد، ش: ۱۳۹۷ و ۲۵) و ثمره این تلاش‌ها اکنون به صورت دو مجموعه عظیم، موسوعه زیارات المعصومین[ؑ] در هفت مجلد و جامع الزیارات المعصومین[ؑ] در شش مجلد، گردآوری شده است.

این زیارات، گاه نگاشته‌هایی مستقل بودند مانند این که در قرن دوم، معاویه بن عمار دُهنه (م ۱۷۵) کتاب مزار امیرالمؤمنین[ؑ] را نوشت و گاه، بخشی از کتاب‌های جامع زیارت را تشکیل داده است. مثلاً شیخ مفید در مقدمه کتاب المزار آورده است که هدفش از تألیف این کتاب بیان شیوه زیارت حضرت امیرالمؤمنین و سیدالشهدا[ؑ] است. (مفید، ۱۴۱۳: ۳).

۲- منبع‌یابی و بررسی تطور متنی و سندی زیارات امیرالمؤمنین[ؑ]

در این مقاله با واکاوی جوامع روایی و آثار ادعیه و زیارات ضمن منبع‌یابی زیارات امیرالمؤمنین[ؑ] سیر تطور متن و سند این زیارات در گذر زمان مشخص می‌شود.

۱-۲- الکافی کلینی (م۳۲۹)

کهن‌ترین منبع موجودی که در آن می‌توان زیارات امیرالمؤمنین علیه السلام را یافت، الکافی است. کلینی در بخش فروع در کتاب الحج، در ابواب الزیارات، بایی را با عنوان «ما یقال عَنْدَ قَبْرِ اَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام» گشوده و در آن دو زیارت آورده است.

۱. زیارت نخستی که کلینی آورده مختصر است و با دو سند به امام هادی علیه السلام رسید.

(زیارت اول):^۱ عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا، عَنْ سَهْلِ بْنِ زَيَادٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أُورَمَةَ، عَمَّنْ حَدَّثَهُ: عَنِ الصَّادِقِ أَبِي الْحَسَنِ الثَّالِثِ علیه السلام قال: «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا وَلَى اللَّهِ، أَتَتْ أَوْلُ مَظْلُومٍ، وَأَوْلُ مَنْ غُصِّبَ حَقًّهُ، ... قَدْ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: «وَلَا يَسْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى». (کلینی، ۱۴۲۹ق: ۲۹۵).

سهل بن زیاد را شیخ طوسی در رجال، ثقه (طوسی، ۱۳۷۳ش: ۳۸۷) اما در فهرست ضعیف شمرده است، (طوسی، بی‌تا: ۲۲۸). نجاشی نیز وی را ضعیف دانسته است. (نجاشی، ۱۳۶۵ش: ۱۸۵) آیت الله خوئی در معجم الرجال پس از ذکر اختلاف در خصوص تضعیف و توثیق سهل بن زیاد به دلیل شواهد فراوان، از جمله شهادت احمدبن عیسی بر غلو و کذب او، شهادت ابن ولید، ابن بابویه و ابن نوح به ضعف وی و استثناء کردن روایات محمد بن احمد بن یحیی از سهل در زمرة مواردی که از رجال نوادر الحکمة استثناء کرده‌اند، شهادت شیخ و نجاشی به ضعیف بودن او و کلام شیخ طوسی در استبصار که از اتفاق نظر ناقدان حدیث بر تضعیف وی خبر داده است، می‌نویسد: «فسهل بن زیاد الادمی ضعیف جزماً، أو أنه لم تثبت وثائقه». آیت الله خوئی توثیق سهل در رجال شیخ طوسی را سه‌هوقلم شیخ یا از اضافات ناسخان دانسته است. (خوئی، ۱۴۱۳ق: ۳۵۶).

درباره محمد بن اورمه شیخ طوسی در الفهرست آورده که در روایات وی تخلیط وجود دارد (طوسی، بی‌تا: ۴۰۷) و در رجال او را ضعیف نامیده است (همان: ۴۴۸). به گزارش نجاشی قمی‌ها وی را متهم به غلو کرده بودند، اما چون او را تمام شب در حال نماز دیدند از طعن بر او دست برداشتند. نجاشی همچنین از صدور توقیعی از امام هادی علیه السلام به مردم قم مبنی بر برائت

۱. با توجه به این که برخی از زیارات در یک یا چند منبع متأخر تکرار شده‌اند، ملاک برای شمارش زیارات امیرالمؤمنین علیه السلام نخستین بار ذکر آن در یک منبع است و این ترتیب با شماره‌گذاری با حروف مشخص گردیده است.

محمد بن اورمه از اتهامات خبر داده است. وی تصریح کرده که همه کتاب‌های محمد بن اورمه صحیح است مگر کتاب تفسیر الباطن وی که «مخلط» است. (نجاشی، ۱۳۶۵ش: ۳۲۹). آیت الله خوئی نسبت غلوّ به وی را ثابت نشده می‌داند، همچنان که از عدم اثبات انتساب کتاب تفسیر الباطن به وی خبر داده است. همچنین سه روایت از وی آورده که منافقی عقیده غلوّ است و می‌افزاید شاید برخی از روایات که نشان‌دهنده قوت ایمان و حُسن عقیده وی بوده، نزد برخی از قمیان نشانه غلوّ تلقی شده است. (خوئی، ۱۴۱۳ق: ۱۲۴-۱۲۸). یکی از آثار محمد بن اورمه کتاب المزار است و با توجه به تصریح نجاشی بر صحّت کتاب‌های وی این اثر می‌توانسته منبع کلینی در این زیارت امیر المؤمنین باشد. (درباره منبع یابی آثار روایی، ن.ک: حدادی و دیگران، سراسر مقاله). در این صورت ضعف سهل به عنوان راوی کتاب تأثیری در اعتبار زیارت ندارد. اگر هم سند روایت را به دلیل وجود سهل و نامعلوم بودن واسطه میان محمد بن اورمه و امام هادی ضعیف تلقی کنیم براساس مبنای متاخران در ارزیابی احادیث است. زیرا متقدّمان حدیثی را صحیح می‌شمردند که با شواهد و قرائتی همراه بود که موجب وثوق و اطمینان خاطر آنها می‌شد. مانند: وجود روایت در بسیار از اصول اربعائی، تکرار در یک یا دو اصل که به طرق مختلف معتبر نقل شده‌اند، وجود در اصل منسوب به کسی که تصدیق آنها مورد اجماع است، یا در کتابی که به امامان عرضه شده است، یا در کتابی که اعتماد به آن در میان سلف شایع بوده است. تقسیم خبر بر اساس احوال روایان از قرن هفتم به دلیل عدم دسترسی به شواهد و قرائت صحّت نزد متقدّمان، مرسوم شد. (سبحانی: ۱۴۲۴ق، ۴۳-۴۶).

سند دومی که کلینی برای این زیارت آورده چنین است: «مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرِ الرَّازِيْعَنْ مُحَمَّدُ بْنِ عَيْسَى بْنِ عُبَيْدٍ، عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِنَا عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الثَّالِثِ مِثْلُهُ». (کلینی، ۱۴۲۹ق: ۲۹۶/۹).

محمد بن جعفر راز، دایی پدر ابوغالب زراری است، که ابوغالب در رساله‌اش او را از روایان حدیث و مشایخ شیعه نامیده است. وی از مشایخ کلینی است که کلینی در ابواب مختلف کافی با اسامی مختلف از او روایت کرده است (خوئی، ۱۴۱۳ق: ۱۲۳-۱۱۹) نجاشی، محمد بن عیسی بن عبید را ثقه، عین، جلیل و کثیر الرّوایة نامیده (نجاشی، ۱۳۶۵ش: ۳۳۴-۳۳۳)، اما شیخ طوسی در رجال وی را ضعیف شمرده است (طوسی، ۱۳۷۳ش: ۳۹۱). آیت الله خوئی پس

از ذکر تصریح نجاشی به وثاقت محمد بن عیسیٰ بن عبید و شواهدی که در کلام کشی و فضل بن شاذان درباره توثیق او یافت می‌شود، تضعیف شیخ را ناشی از برداشت نادرست از کلام ابن ولید دانسته است. این کلام مربوط به مواردی است که ابن ولید از رجال نوادر الحکمة استثناء کرده است. یکی از این موارد روایاتی است که صاحب نوادر با سند منقطع از عیسیٰ نقل کرده است و دسته دیگر روایاتی که عیسیٰ از یونس نقل کرده و در آنها منفرد است. آیت الله خوئی می‌گوید شیخ گمان کرده است که علت این استثناء به ضعف عیسیٰ بر می‌گردد اما چنین نیست. (خوئی، ۱۴۱۳ق: ۱۶-۱۸۵). به رغم وثاقت دوراً ای زیارت به اصطلاح متاخران نامعلوم بودن واسطه میان محمد بن عیسیٰ و امام هادی^ع سند این زیارت به اصطلاح متاخران ضعیف است.

۲. کلینی دومین زیارت را که مفصل است بدون سند و با عنوان «دُعَاءُ آخَرُ عِنْدَ قَبْرِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ^ع» آورده است.

(زیارت دوم): «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا وَلَى اللَّهِ، السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا حُجَّةَ اللَّهِ، ... وَ كَفَرْتُ بِالْجِبْرِ وَ الطَّاغُوتِ وَ الْلَّاتِ وَ الْعُزَّى». (کلینی، ۱۴۲۹ق: ۲۹۶/۹).

۲-۲- کامل الزیارات ابن قولویه (۳۶۷م) (ق)

کامل الزیارات مجموعه روایاتی از ائمه اطهار^ع درباره شیوه زیارت حضرت رسول خدا^{صلی الله علیه و آله و سلم} و دیگر امامان و امامزادگان و ثواب و فضیلت آن می‌باشد. ابن قولویه در باب یازدهم این کتاب با عنوان «زيارة قبر أمیر المؤمنین^ع و کیف یزار والدعاء عند ذلک» سه زیارت برای امیر المؤمنین^ع آورده است. قابل ذکر است که برای نخستین بار ابن قولویه، متنی با عنوان زیارت وداع امیر المؤمنین^ع آورده است.

۱. زیارت نخستی که ابن قولویه آورده و به زیارت امین الله معروف بوده با دو واسطه از امام رضا، از امام کاظم از امام صادق^ع چگونگی زیارت قبر امیر المؤمنین^ع توسط امام سجاد^ع را بیان کرده است.

(زیارت سوم): «حَدَّثَنِي أَبُو عَلَى أَحْمَدُ بْنُ عَلَى بْنِ مَهْدِيٍّ، قَالَ حَدَّثَنِي أَبِي عَلَى بْنُ صَدَقَةَ الرَّقِّيِّ، قَالَ حَدَّثَنِي عَلَى بْنُ مُوسَى قَالَ حَدَّثَنِي أَبِي مُوسَى بْنُ جَعْفَرٍ^ع عَنْ أَبِيهِ جَعْفَرٍ^ع قَالَ: زَارَ

رَئِنُ الْعَابِدِينَ عَلٰى بْنِ الْحُسَيْنِ قَبْرِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلٰى بْنِ أَبِي طَالِبٍ وَوَقَفَ عَلٰى الْقَبْرِ فَبَكَى ثُمَّ قَالَ: «السَّلَامُ عَلٰيْكَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ وَبَرَكَاتُهُ السَّلَامُ عَلٰيْكَ يَا أَمِينَ اللّٰهِ فِي أَرْضِهِ ... إِنَّكَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ». (ابن قولويه، ۱۳۵۶: ۴۱-۳۹).

در سند این زیات علی بن مهدی و علی بن صدقه رقی یکی هستند و نام کامل او علی بن مهدی بن صدقه است که در سند فوق بار اول به پدرش و بار دوم به جدش نسبت داده شده است. (خوئی، ۱۴۱۳: ۲۰۵) ابوعلی احمد، راوی نخست، فرزند اوست. علی بن مهدی بن صدقه از اصحاب و راویان حدیث در عصر امام رضا است و نجاشی درباره وی گفته «له کتاب عن الرضا» و از روایت این کتاب توسط پسرش، ابوعلی، خبر داده است. (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۷۷). با توجه به این که مدح و ذمی از این دو راوی در کتاب‌های رجالی نیامده، سند به اصطلاح متاخران، ضعیف است.

۲. ابن قولویه زیارتی دیگر را بدون ذکر سند و فقط با اسناد به امام ابی الحسن و با تصريح به اخذ از کتاب الجامع محمد بن الحسن بن الولید، معروف به ابن ولید (م ۴۳)، آورده است. ابن ولید از پیشوایان علمای قم، دانشمندی معتمد و شخصی مورد اطمینان، سرشناس و مورد اتفاق همه بود که دو کتاب با عنوانین تفسیر القرآن و الجامع دارد. (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۸۳) کتاب الجامع به دست ما نرسیده اما ذکر آن در سند این زیارت نشان می‌دهد که مشتمل بر زیارت هم بوده است.

(زیارت چهارم): «حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنُ الْوَلِيدِ رَحْمَةُ اللّٰهِ فِيمَا ذَكَرَ مِنْ كَتَابِهِ الَّذِي سَمَّاهُ كَتَابَ الْجَامِعِ رَوَى عَنْ أَبِي الْحَسَنِ أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ عِنْدَ قَبْرِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ: السَّلَامُ عَلٰيْكَ يَا وَلَى اللّٰهِ، أَشْهُدُ أَنِّكَ [أَنْتَ] أَوْلُ مَظْلُومٍ ... وَأَمِنْتِي عَلٰى مَا مَاتَ عَلٰيْهِ عَلٰى بْنِ أَبِي طَالِبٍ» (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۴۱-۴۵).

۳. ابن قولویه زیارت نخست در الکافی را با سه سند، دو سند کلینی و سند دیگری از پدر خود، نقل کرده است.

«حَدَّثَنِي أَبِي عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ أَبَانٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أُورَمَةَ عَمِّ حَدَّثَهُ عَنِ الصَّادِقِ أَوْ أَبِي الْحَسَنِ الثَّالِثِ قَالَ: «....» (همان: ۴۶-۴۵).

این زیارت با توجه به سند کلینی منقول از امام هادی^ع است، در چاپ کامل الزیارات تصحیفی رخ داده و آن این است که بعد از «عن الصادق»، «او» آمده که موهم این است که این زیارت از یکی از دو امام یعنی، امام صادق یا امام هادی^ع نقل شده است.

۳-۲-المزار شیخ مفید (م۴۴ق)

شیخ مفید در باب ادعیه و زیارات کتابی با عنوان مناسک المزار دارد که مشتمل بر چند باب است. وی در باب «الفعل والقول عند دخول الكوفة»، آداب مقدماتی زیارت، در باب «شرح الزیارة»، تنها یک زیارت طولانی و بدون سند برای امیرالمؤمنین^ع، در باب «صلات الزیارة» آداب پایانی زیارت و در باب «الوداع»، زیارت وداع آن حضرت را آورده است.

(زیارت پنجم): «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِيرَالْمُؤْمِنِينَ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا وَلِيَ اللَّهِ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا حَبِيبَ اللَّهِ وَأَمُوتُ عَلَىٰ مَا مَاتَ عَلَيْهِ عَلَىٰ بْنُ أَبِي طَالِبٍ صَلَواتُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَعَلَىٰ ذُرِّيَّتِهِ الطَّاهِرِينَ» (مفید، ۱۴۱۳ق: ۷۸-۸۲).

۴-۲-مصباح المتهجد وسلاح المتبعبد شیخ طوسی (م۴۶۰ق)

مصباح مشتمل بر دو جلد است. جلد اول، به مقدمات، موضوع طهارت، نماز، اعمال جمعه و جلد دوم، به دعا و ادعیه اختصاص دارد. شیخ طوسی در جلد دوم، «فصل فی ذکر سیاق عبادات السنة من أولها إلى آخرها» در اعمال ماه ذی الحجه در باب «زيارة امیرالمؤمنین^ع یوم الغدیر»، دو زیارت آورده است.

۱- زیارتی به روایت جابرین بزید جعفی از امام باقر^ع درباره چگونگی زیارت قبر امیرالمؤمنین^ع توسط امام سجاد^ع:

(زیارت ششم): «رَوَى جَابِرُ الْجُعْفَى قَالَ: قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ^ع مَضَى أَبِي عَلَىٰ بْنُ الْحُسَنِ^ع إِلَى مَسْهَدِ أَمِيرِالْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ وَقَفَ عَلَيْهِ ثُمَّ بَكَىٰ وَقَالَ: «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِينَ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ،، غَائِيَةُ رَجَائِي فِي مُمْقَلِي وَمَثْوَايَ» (طوسی، ۱۴۱۱/۲-۷۳۹).

با وجود اشتراکات زیاد میان مضماین این زیارت با زیارت سوم، اما تقاویت‌هایی هم میان آنها وجود دارد. از جمله این که فقره‌هایی چون: «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِيرِالْمُؤْمِنِينَ أَلَّزَمَ أَعْدَاءَكِ الْحُجَّةَ فِي قَتْلِهِمْ إِيَّاكَ أَعْطَيْنِي رَجَائِي [جزئی]، أَنْتَ إِلَهِي وَسَيِّدِي وَمَوْلَايِ اغْفِرْ لِي وَلَا يُلِيانِسا

وَ كَفَ عَنَا أَعْدَاءَنَا وَ اشْغَلْهُمْ عَنْ أَذَانَا وَ أَظْهَرْ كِلْمَةَ الْحَقِّ وَ اجْعَلْهَا الْعُلْيَا وَ أَدْحِصْ كِلْمَةَ الْبَاطِلِ وَ اجْعَلْهَا السُّفْلَى إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»، در مصباح شیخ نیامده است. همچنین سند زیارت سوم کامل است و در آن علی بن صدقه رقی از امام رضا^ع روایت کرده اما سند زیارت ششم کامل نیست با این حال راوی اصلی، جابر، دست کم دو طبقه کهن‌تر است، زیرا از اصحاب امام باقر و امام صادق^ع بوده و صاحب آثاری از جمله دو کتاب مقتل امیرالمؤمنین و مقتل امام حسین^ع است. (نجاشی، ۱۳۶۵ش: ۱۲۹-۱۲۸).

۲- دومین زیارتی که شیخ طوسی آورده همان زیارت المزار شیخ مفید است اما شیخ طوسی بدان ارجاع نداده است (طوسی، ۱۴۱۱ق: ۷۴۱-۷۴۲).

۵-۲- تهذیب الأحكام شیخ طوسی (۴۶۰م)

تهذیب الأحكام از کتب اربعه حدیثی شیعه است و در کتاب المزار، آن سه زیارت برای امیرالمؤمنین^ع و ذکر وداع آمده است.

۱- زیارتی با سند کامل از یونس بن ظییان از امام صادق^ع:

(زیارت هفتم): «مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنُ دَاؤَدَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ سَعِيدٍ قَالَ أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ عَبْدِ الْمَلِكِ الْأَوَّدِي قَالَ حَدَّثَنَا ذُبِيَّانُ بْنُ حَكِيمٍ قَالَ حَدَّثَنِي يُونُسُ بْنُ ظَبَيَانَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِيرَالْمُؤْمِنِينَ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا حَبِيبَ اللَّهِ، ... وَ أَمُوتُ عَلَى مَا مَاتَ عَلَيْهِ عَلَى بْنِ أَبِي طَالِبٍ» (طوسی، ۱۴۰۷ق: ۶-۲۶).

لازم به ذکر است که این زیارت با وجود اشتراکات متñ فراوان با زیارت پنجم، تفاوت‌های بسیاری از حیث سند، مقدمات و آداب زیارت و نیز مضامین زیارت دارد. محمد بن احمد بن داود قمی (م ۳۳۸ق) در سند زیارت هفتم دارای آثار متعددی، از جمله کتاب المزار است (ن. ک: نجاشی، ۱۳۶۵ش: ۳۸۴-۳۸۵؛ طوسی، بی‌تا: ۳۹۶-۳۹۵) که احتمالاً منبع شیخ طوسی در نقل این زیارت بوده است. احمد بن محمد بن سعید (م ۳۳۳)، همان این عقده زیدی مشهور است که رجالیان بر وثاقت و جلالت او اتفاق نظر دارند. نام او در اسناید روایات به صورت‌های مختلف آمده است. (ن. ک: نجاشی، ۱۳۶۵ش: ۹۴؛ طوسی، بی‌تا، ۷۳-۷۴؛ خوئی، ۱۴۱۳ق: ۳/۶۳-۶۹). آیت الله خوئی از ذکر نام احمد بن الْحُسَيْنِ بْنِ عَبْدِ الْمَلِكِ

الأَوْدِي به صورت‌های مختلف خبر داده و ضبط فوق را صحیح دانسته و به دلیل وجود وی در طریق شیخ طوسی به آثار حسن بن محبوب اورا از ثقات شمرده است (ن.ک: خوئی، ۱۴۱۳ق: ۸۲/۲). ذبیان بن حکیم را نجاشی و شیخ در مدخلی مجزا نیاورده‌اند. آیت الله خوئی روایاتی که در کافی و تهذیبین به نقل از بزرگان شیعه از وی آورده شده، دال بر وثاقت و جلالت او دانسته است (خوئی، ۱۴۱۳ق: ۱۵۴-۱۵۵/۸). اما یونس بن طبیان را نجاشی جداً ضعیف و کتاب‌های وی را سراسر تخلیط می‌داند. آیت الله خوئی ضمن ذکر برخی روایات متعارض در مدح و ذم وی روایت ذم را به دلیل صحت سند ترجیح داده و آن را نشانه خباثت و ضلالت وی دانسته و سند روایات مدح را ضعیف برشمرده است (نجاشی، ۱۳۶۵ش: ۴۴؛ خوئی، ۱۴۱۳ق: ۲۰۹-۲۰۴/۲۱). بنابراین سند بنا به ملاک‌های متأخران ضعیف است.

۲- زیارت دوم شیخ همان زیارت نخست کلینی با دو سند است که با ارجاع به وی آورده، اما در سند تهذیب الأحكام تصحیفی صورت گرفته و آن این است که بعد از «عن الصادق» لفظ «و» آمده و موهم این است که این زیارت از دو امام یعنی، امام صادق و امام هادی ﷺ نقل شده است: «مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ الْكَلِيْنِيِّ عَنْ عِدَّةٍ مِّنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أُورَمَةَ عَمَّنْ حَدَّثُهُ عَنِ الصَّادِقِ وَأَبِي الْحَسِينِ الثَّالِثِ قَالَ عَنِ الصَّادِقِ وَأَبِي الْحَسِينِ الثَّالِثِ قَالَ: «...». (طوسی، ۱۴۰۷ق: ۶/۲۸) سند دوم زیارت، همان سند دوم کلینی است. (همان: ۶/۲۸).

۳- زیارت سوم شیخ همان زیارت دوم کلینی اما بدون ارجاع به وی است. (همان: ۶/۳۰-۲۹).

۶- المزار الكبير ابن مشهدی (م ۶۱ق)

المزار یک مقدمه و هشت قسم دارد. قسم سوم «فى فضل الكوفة واعمال مساجد وزيارة أمير المؤمنين ﷺ» شامل سیزده باب است که دو باب دوازدهم و سیزدهم به زیارات امیر المؤمنین ﷺ اختصاص دارد. در باب دوازدهم، «التوجّه الى مشهد أمير المؤمنين ﷺ» یک زیارت و در باب سیزدهم، «فى أعمال رجب»، سیزده زیارت برای امیر المؤمنین ﷺ آمده است. از چهارده زیارت ابن مشهدی، سیزده زیارت آن جدید و یک زیارت آن همان زیارت ششم است که بدون ارجاع به مصباح شیخ آمده است.

۱- ابن مشهدی در باب دوازدهم، «التجه الى مشهد أمير المؤمنین»، زیارتی طولانی و بدون سند آورده است.

(زیارت هشتم): «السَّلَامُ عَلَى أَبِي الْأَئِمَّةِ وَمَعْدِنِ النُّبُرَةِ وَالْمَحْصُوصِ بِالْأُخْرَةِ ... اللَّهُمَّ إِنِّي أَحْيَى عَلَى مَا حَيَى عَلَيْهِ عَلَى بْنِ أَبِي طَالِبٍ وَذُرِّيَّتِهِ الطَّاهِرُونَ» (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق: ۱۸۹-۱۸۴).

۲- دومین زیارت ابن مشهدی با سندی ناقص با عنوان «زيارة اخری لأمير المؤمنین» است. بنا به نقل ابن مشهدی امام صادق در هفدهم ربیع روز مولد پیامبر هنگام طلوع خورشید امیر المؤمنین را بدان زیارت کرده و به محمد بن مسلم ثقی آموخته است. ابتدای این زیارت با سلام بر پیامبر، انبیای دیگر، ملائکه و بندگان صالح خداوند آغاز می‌شود: «السَّلَامُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ السَّلَامُ عَلَى خَيْرَةِ اللَّهِ السَّلَامُ عَلَى الْبَشِيرِ النَّذِيرِ» و سپس گفته شده که به قبر امیر المؤمنین نزدیک شو و بگو:

(زیارت نهم): «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا وَصِيِّ الْأَوْصِيَاءِ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا عِمَادَ الْأَنْقِيَاءِ ... وَعَلَى الْأَئِمَّةِ الطَّاهِرِيْنَ مِنْ ذُرِّيَّتِكَ وَرَحْمَةِ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ» (همان: ۲۱۱-۲۰۶).

به گزارش نجاشی محمد بن مسلم از موقّع ترین افراد و فقیهی پرهیزگار است که کتابی با عنوان «الاربعمائة مساله فی ابواب الحلال و الحرام» در باب احکام شرعی دارد (نجاشی، ۱۳۶۵ش: ۳۲۳).

۳- سومین زیارت، زیارتی مختص و بدون سند است.

(زیارت دهم): «السَّلَامُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ، السَّلَامُ عَلَى تَبَّیِ اللَّهِ، ... السَّلَامُ عَلَیْکَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِینَ، ... وَالسَّلَامُ عَلَیْکَ يَا مَوْلَای وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ» (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق: ۲۱۳-۲۱۲).

۴- ابن مشهدی زیارتی را با سند با عنوان «زيارة اخری لأمير المؤمنین والحسين بن علي» آورده است. محمد بن خالد طیالسی از سیف بن عمیره روایت کرده است که به همراه صفوان بن مهران جمال به همراه جماعتی از شیعیان هنگامی که امام صادق به نجف آمده بودند به زیارت امیر المؤمنین رفتند.

(زيارت يازدهم): «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا صَفْوَةَ اللَّهِ، ... فَإِنِّي عَبْدُ اللَّهِ وَوَلِيْكَ وَرَأْتُكَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْكَ» (همان: ۲۱۵-۲۲۱).

صفوان بن مهران جمال، کوفی، ثقه و مکتّبی به ابامحمد و از اصحاب امام صادق و امام کاظم بود. (نجاشی، ۱۳۶۵ش: ۱۹۸) سیف بن عمیره نیز ثقه و از اهالی کوفه و از صحابه امام صادق و امام کاظم بود. وی صاحب کتابی بود که محمدبن خالد طیالسی آن را روایت کرده است. (همان: ۱۸۹) محمدبن خالد طیالسی تمیمی کوفی صاحب کتاب النوادر است. (همان: ۳۴۰).

«وَقَالَ صَفْوَانُ: وَرَدْتُ مَعَ سَيِّدِي أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الصَّادِقِ جَعْفَرَ بْنِ مُحَمَّدٍ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ فَفَعَلَ مِثْلَ هَذَا وَدَعَا بِهَذَا الدُّعَاءِ، بَعْدَ أَنْ صَلَّى وَوَدَعَ، ثُمَّ قَالَ لِي: يَا صَفْوَانُ تَعَاهَدْ هَذِهِ الزِّيَارَةَ وَادْعُ بِهَذَا الدُّعَاءِ وَرُزْهُمَا بِهَذِهِ الزِّيَارَةِ، فَإِنِّي ضَامِنٌ عَلَى اللَّهِ لِكُلِّ مَنْ زَارَهُمَا بِهَذِهِ الزِّيَارَةِ وَدَعَا بِهَذَا الدُّعَاءِ مِنْ قُرْبٍ أَوْ بُعْدٍ أَنَّ زِيَارَتَهُ مَقْبُولَةٌ، وَأَنَّ سَعْيَهُ مَشْكُورٌ، وَسَلَامٌ وَاصِلٌ غَيْرُ مَحْجُوبٍ، وَحَاجَتَهُ مَقْضِيَّةٌ مِنَ اللَّهِ بَالْغَاَيْمَ بَلَغَتْ، وَأَنَّ اللَّهَ يُحِبُّهُ»، در ادامه گفته شده که این زیارت را امام صادق هنگامی که به عراق آمده بودند به صفوان آموختند (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق: ۲۱۴).

در ادامه پس از ذکر نماز زیارت و فرازهایی از زیارت امام حسین و دعایی مفصل پس از آن، آمده که رو به سوی امیر المؤمنین کرده و پس از سلام بر آن حضرت و امام حسین بگو: «لَا جَعَلَهُ اللَّهُ آخِرَ الْعَهْدِ مِنِّي لِزِيَارَتِكُمَا وَلَا فَرَقَ اللَّهُ بَيْنِي وَبَيْنَكُمَا» (همان: ۲۲۵-۲۲۱).

۵- ابن مشهدی زیارتی را از کتاب الأنوار نقل کرده است. این زیارت طولانی سند کامل ندارد و دو تن، یوسف کتسی و معاویه بن عمار، آن را از امام صادق نقل کرده‌اند.

(زيارت دوازدهم): «مِنْ كِتَابِ الْأَنْوَارِ وَقِيلَ: إِنَّ الْخَضِرَ زَارَهَا وَبِالْإِسْنَادِ عَنْ يُوسُفَ الْكَنَاسِيِّ وَعَنْ مُعاوِيَةَ بْنِ عَمَّارٍ جَمِيعاً عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِينَ اللَّهِ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا حَيْبَ اللَّهِ... اللَّهُمَّ اخْتِمْ لِي بِالسَّعَادَةِ وَالْمَغْفِرَةِ وَالْخَيْرِ» (همان: ۲۳۸-۲۲۹).

نویسنده کتاب الأنوار معلوم نیست. اما در میان آثاری که نجاشی برای محمدبن علی شلمغانی برشمرده نام کتابی به نام الأنوار دیده می‌شود. وی از بزرگان شیعه بود اما حسادت به

حسین بن روح نوبختی موجب شد که مذهب را ترک کند (نجاشی، ۱۳۶۵ش: ۳۷۸). یوسف الکنّاسی از راویان امام صادق است. (خوئی، ۱۴۱۳ق: ۲۱/۱۹۰). معاویه بن عمار، ثقه و از اصحاب امام صادق و امام کاظم بود که صاحب کتبی از جمله کتاب الحج، کتاب یوم و لیله، کتاب الدعاء و کتاب مزار امیرالمؤمنین است (نجاشی، ۱۳۶۵ش: ۴۱) که ممکن است منبع اخذ این زیارت برای مؤلف الأثار بوده باشد.

۶- ششمین زیارت را ابن مشهدی با سند کامل از امام صادق آورده است. این زیارت را هنگامی که منصور، خلیفه عباسی، امام را به عراق فراخوانده بود در کوفه ضمن نشان دادن موضع قبر امیرالمؤمنین به صفوان جمال آموخت.

(زيارة سیزدهم): «**حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدٍ، عَنْ بَعْضِهِمْ، عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْأَشْعَرِيِّ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ عَيْسَى، عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَيْسَى، عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي صَفْوَانُ الْجَمَالُ قَالَ: لَمَّا وَاقَتُ مَعَ جَعْفَرِ الصَّادِقِ الْكُوفَةَ نُرِيدُ أَبَا جَعْفَرِ الْمَنْصُورَ، قَالَ لَيْ: يَا صَفْوَانُ أَنْتَ الرَّاجِلَةَ فَهَذَا حَرَمُ جَدِّي أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ، فَانْخَنَثَهَا، وَنَزَلَ فَاغْتَسَلَ وَغَيَّرَ ثُوَبَهُ وَتَحَمَّى وَقَالَ لَيْ: أَفْعُلُ مِثْلَ مَا أَفْعَلُ، ...، ثُمَّ أَرْسَلَ دُمُوعَهُ عَلَى خَدِّهِ وَقَالَ: إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ، وَقَالَ: «السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا الْوَصِيُّ الْبُرُّ التَّقِيُّ السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ الْعَظِيمُ عَبَدْتَ اللَّهَ مُخْلِصًا حَتَّى أَتَاكَ الْيَقِينُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْكَ وَعَلَى الْأَيَّمَةِ مِنْ بَعْدِكِ» (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق: ۲۴۱).**

آیت الله خوئی از راویان و عالمان زیادی با نام حسن بن محمد را در معجم الرجال آورده است (خوئی، ۱۴۱۳ق: ۶/۱۱۵-۱۴۸) اما به دلیل مشخص نبودن اینکه فرد مذکور در سند زیارت فوق از چه کسی نقل می‌کند امکان تشخیص وی وجود ندارد. سعد بن عبدالله اشعری (م ۳۰۱ یا ۲۹۹) را هم نجاشی و هم شیخ توثیق و او را به کثرت علم و آثار ستوده‌اند. از جمله آثار وی کتاب المزار است. (ن.ک: نجاشی ۱۷۸؛ طوسی، بی‌تا: ۱۳۵). ابو جعفر، احمد بن محمد بن عیسی اشعری، از اصحاب امام جواد و امام هادی بود که در شمار بزرگان اهل قم به حساب می‌آمد به گونه‌ای که نجاشی در رجال از وی با عنوان «شیخ القمیین و وجههم و فقیههم غیر مدافع»، یاد کرده است (نجاشی، ۱۳۶۵ش: ۸۲) و شیخ طوسی نیز در الفهرست او

را با تعابیری به همین مضمون ستوده است. (طوسی، بی‌تا: ۶۰). هشام بن سالم جوالیقی از اصحاب و راویان امام صادق و امام کاظم علیهم السلام است که نجاشی در رجال وی را ثقه ثقه دانسته است. (نجاشی ۱۳۶۵ش: ۴۳۴) به گزارش نجاشی، به رغم ثقه بودن راویان معلوم این زیارت، سند به دلیل فرد نخست و معلوم نبودن اینکه وی به واسطه چه کسی از سعد بن عبد الله اشعری نقل می‌کند در اصطلاح متأخران ضعیف است.

چنانکه در انتهای این زیارت آمده، صفوان از امام اجازه خواست که شیعیان کوفه را از مکان قبر امیرالمؤمنین علیهم السلام آگاه سازد و امام ضمن اجازه به وی، مقداری پول نیز به صفوان برای تعمیر قبر امیرالمؤمنین علیهم السلام دادند (ابن مشهدی، ۲۴۲).

۷- در المزار زیارتی طولانی و بدون سند آمده است. در این زیارت مقدماتی، مانند: اذن دخول به حرم، سلام و غیره آمده است.

(زیارت چهاردهم): «السَّلَامُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ الْبَشِيرِ النَّذِيرِ ... السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِيرَالْمُؤْمِنِينَ ... إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ». (همان: ۲۴۶-۲۴۴).

۸- هشتین زیارت در المزار نیز بدون سند است. قبل از اصل زیارت، مقدماتی از آداب زیارت، مانند: غسل، پوشیدن جامه پاک، گرفتن وضو، گفتن تکبیر و زیاد صلووات فرستادن و استغفار کردن آمده است.

(زیارت پانزدهم): «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا مَوْلَايَ وَمَوْلَى كُلِّ مُؤْمِنٍ وَمُؤْمِنَةٍ ... وَالسَّلَامُ عَلَيْكَ وَعَلَى صَاحِبِيْكَ آدَمَ وَنُوحَ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ» (همان: ۲۵۵-۲۵۳).

۹- زیارت دیگر هم بدون سند و همراه با آداب زیارت و تشرف به حرم است.

(زیارت شانزدهم): «سَلَامُ اللَّهِ وَسَلَامُ مَلَائِكَتِهِ الْمُقَرَّبِينَ وَأَنْبِيَاءِ الْمُرْسَلِينَ ... تُحِيرَنِي مِنَ النَّارِ ذَاتِ السَّمُومِ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ». (همان: ۲۶۰-۲۵۶).

۱۰- زیارت بعدی زیارتی مختصر و بدون سند اما حاوی مقدمات زیارت است.

(زیارت هفدهم): «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِيرَالْمُؤْمِنِينَ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ، ... فَأَشْفَعْ لِي عِنْدَ رَبِّكَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْكَ» (همان: ۲۶۲-۲۶۱).

۱۱- ابن مشهدی زیارتی طولانی و با سند با عنوان «زيارة اخری لمولانا امیرالمؤمنین علی

بن ابی طالب^{علیه السلام} مختصه بیوم الغدیر آورده است. این زیارت را امام هادی^{علیه السلام} در روز غدیر، سالی که معتصم آن حضرت را طلبیده بود، روایت کردند. ابن مشهدی این زیارت را با دو سند روایت کرده است. در طریق اول ابو جعفر محمد، معروف به ابن احمد نحوی، در سال (م ۵۷۱) بدون ذکر سند کامل و با رفع به امام حسن عسگری^{علیه السلام} زیارت را روایت کرده، بنابراین، مرسل است.

اما طریق دوم زیارت، متصل و سند تحویلی است یعنی ابو القاسم بن روح نوبختی و عثمان بن سعید عمری، از نواب اربعه، زیارت را از امام حسن عسگری^{علیه السلام} نقل کرده‌اند. این زیارت، پس از سلام بر پیامبر^{صلی الله علیه و آله و سلم}، سایر انبیاء، ملائکه و بندگان صالح چنین

آغاز می‌شود:

(زیارت هجدهم): «أَخْبَرَنِي بِهَذِهِ الرِّيَارَةِ الشَّرِيفَ الْأَجَلُ الْعَالَمُ أَبِي [أَبْو] جَعْفَرٍ مُحَمَّدَ الْمَعْرُوفَ بِابْنِ الْحَمْدِ النَّحْوِيِّ، رَفَعَ الْحَدِيثَ عَنِ الْفَقِيهِ الْعَسْكَرِيِّ صَلَواتُ اللَّهِ عَلَيْهِ فِي سُهُورِ سَنَةِ إِحدَى وَسَبْعِينَ وَخَمْسِينَةٍ. وَأَخْبَرَنِي الْفَقِيهُ الْأَجَلُ أَبُو الْفَضْلِ شَاذَانُ بْنُ جَبَرِيلَ الْقُمِّيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ الْفَقِيهِ الْعِمَادِ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي الْقَاسِمِ الطَّبَرِيِّ، عَنْ أَبِي عَلَيٍّ، عَنْ وَالِدِهِ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ النُّعْمَانِ، عَنْ أَبِي الْقَاسِمِ جَعْفَرِ بْنِ قُولَوَيْهِ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَعْقُوبَ الْكَيْنَيِّيِّ، عَنْ عَلَى بْنِ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي الْقَاسِمِ بْنِ رُوحٍ وَعُثْمَانَ بْنِ سَعِيدِ الْعَمْرِيِّ، عَنْ أَبِي مُحَمَّدِ الْحَسَنِ بْنِ عَلَى الْعَسْكَرِيِّ، عَنْ أَبِيهِ صَلَواتُ اللَّهِ عَلَيْهِمَا، وَذَكَرَ أَنَّهُ^{علیه السلام} زَارَهَا فِي يَوْمِ الْغَدِيرِ فِي السَّنَةِ التَّيْتَ أَشْخَصَهُ الْمُعْتَصِمُ. تَقْفُ عَلَيْهِ صَلَواتُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَتَقُولُ: «السَّلَامُ عَلَى مُحَمَّدِ رَسُولِ اللَّهِ خَاتَمِ النَّبِيِّنَ وَسَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ، ... الَّذِينَ لَا خُوفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا يَحْزَنُونَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ» (همان: ۲۸۲-۲۶۳).

۱۲- ابن مشهدی با عنوان «الزيارة المختصه بیوم الغدیر»، همان زیارت ششم را بدون ارجاع به مصباح شیخ طوسی آورده است (همان: ۲۸۵-۲۸۲).

۱۳- ابن مشهدی زیارتی طولانی و بدون سند آورده که با مضامین دعا و شهادت شروع می‌شود، اما در آن به آداب زیارت و نحوه تشریف به حرم اشاره‌ای نشده است. (زیارت نوزدهم): «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى بْنَ أَبِي طَالِبٍ سَيِّدَ الْوَصِّيَّينَ ...

لَا أَشْقَى بَعْدَهَا أَبْدًا فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ» (همان: ۳۱۲-۳۰۳).

۱۴- ابن مشهدی پس از اتمام زیارات، با بیان عنوان «وداع امیرالمؤمنین ﷺ» آورده است. از آنجا که این ذکر وداع، با سلام بر امیرالمؤمنین ﷺ آغاز می‌شود آن را زیارتی مستقل در نظر گرفتیم.

(زيارة بیستم): «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِيرَالْمُؤْمِنِينَ وَيَعْسُوْبَ الدِّينِ وَقَائِدَ الْغُرُّ الْمُحَاجِلِينَ ... فَإِنَّكَ الْمَأْبُ وَأَنْتَ حَسْبُنَا وَنَعْمَ الْوَكِيلُ» (همان: ۳۲۰-۳۱۷).

۲-۷- مصباح الزائر سید بن طاووس (م ۶۶۴ق)

مصباح الزائر یک مقدمه و بیست فصل دارد. در فصل پنجم، «فی ذکر فضل زیارة مولانا امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب ﷺ» بعد از ذکر فضیلت زیارت امیرالمؤمنین ﷺ، یک زیارت برای آن حضرت و در ادامه، مناجات امیرالمؤمنین ﷺ، زیارت مسلم بن عقیل و دیگران آمده است. در فصل ششم «فی فضل زیارات امیرالمؤمنین ﷺ»، پنج زیارت، در فصل هفتم «فی ذکر زیارات امیرالمؤمنین ﷺ لمخصوصة بالأيام والشهر» دو زیارت و در فصل هجدهم «فی مختار الزیارات الجوامع الموضوعة لزيارة كل امام في سائر الشهور والأيام وما يلحق بها» زیارت امین الله با عنوان «الزيارة الثانية يروى عن الباقر ﷺ» آمده است.

۱- سیدبن طاووس در فصل پنجم پس از ذکر احادیث درباره فضیلت زیارت امیرالمؤمنین ﷺ، آداب زیارت و زیارت حضرت یونس بن متی ﷺ و نیز دعای استقاله امام سجاد ﷺ (دعای شانزدهم صحیفه سجادیه)، زیارتی مختصر و بدون سند آورده است.

(زيارة بیست و یکم): «السَّلَامُ عَلَى الْإِمَامِ الْحَكِيمِ الْعَدْلِ الصَّدِيقِ الْأَكْبَرِ ... أَنْتَ وَلِيُّ وَسَيِّدِي وَوَسِيَّتِي فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ» (ابن طاووس، ۱۳۷۵: ۷۸-۷۷).

۲- وی در فصل ششم پس از ذکر روایتی از مفضل بن عمر جعفی از امام صادق ﷺ درباره فضیلت زیارت امیرالمؤمنین ﷺ، زیارتی طولانی آورده است.

(زيارة بیست و دوم) «رَوَى الْمُفَضَّلُ بْنُ عُمَرَ الْجُعْفُوِيُّ قَالَ: «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِيرَالْمُؤْمِنِينَ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا حَبِيبَ اللَّهِ، ... تَجْعَلَنِي لَهُمْ تَبَعًا فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ» (همان: ۱۲۵-۱۲۳).

پس از آن گفته شده که زائر رو به قبر امام حسین ع کند و پس از ذکر عباراتی در زیارت آن حضرت، با عبارت: «ثُمَّ تَحَوَّل إِلَى عِنْدِ الرَّجُلَيْنِ»، زیارت امیرالمؤمنین ع ادامه می‌یابد.

«السَّلَامُ عَلَى أَبِي الْأَنَمَّةِ وَ خَلِيلِ النُّبُوَّةِ وَ الْمَخْصُوصِ بِالْأُخْوَةِ ... الْإِمَامِ النَّاصِحِ وَ الزَّنَادِ الْقَادِحِ وَ رَحْمَةِ اللَّهِ وَ بَرَكَاتُهُ» (همان: ۱۲۶).

۳- سیدبن طاووس زیارتی دیگر را بدون سند آورده است.

(زیارت بیست و سوم): «السَّلَامُ مِنَ اللَّهِ السَّلَامُ عَلَى مُحَمَّدٍ أَمِينٍ اللَّهِ عَلَى رِسَالَتِهِ وَ عَزَّازِهِ أَمْرِهِ ... وَ السَّلَامُ عَلَيْكِ يَا مَوْلَايَ وَ رَحْمَةُ اللَّهِ وَ بَرَكَاتُهُ» (همان: ۱۳۶-۱۳۴).

در ادامه با عبارت: «ثُمَّ قَبْلِ الصَّرِيحِ وَ عُدْ إِلَى عِنْدِ الرَّأْسِ» زیارت ادامه و در پایان با نماز زیارت و ذکر وداع خاتمه می‌یابد.

۴- مضمونین چهارمین زیارت که بدون سند است اینچنان می‌باشد:

(زیارت بیست و چهارم): «السَّلَامُ مِنَ اللَّهِ عَلَى مُحَمَّدِ النَّبِيِّ وَ الرَّسُولِ الْمُصْطَفَى الْمُرْتَضَى أَمِينِ اللَّهِ عَلَى رُسُلِهِ ... يَا سَمَائِكِ وَ تُسَلَّلَ فِيهِ مِنْ عَطَائِكِ» (همان: ۱۴۳-۱۴۱).

۵- پنجمین زیارت که سید در فصل ششم بدون سند و با مقدمه‌ای کوتاه آورده و آن را به ملاحظ وصف کرده و مخصوص روز مبعث دانسته چنین است.

(زیارت بیست و پنجم): «سَلَامُ اللَّهِ وَ سَلَامٌ مَلَائِكَتِهِ الْمُقَرَّبِينَ وَ أَنْبِيَاءِ الْمُرْسَلِينَ وَ عِبَادِهِ الصَّالِحِينَ عَلَيْكِ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ ... ثُبِحَرَنِي مِنَ التَّارِذَاتِ السُّمُومِ بِرَحْمَتِكِ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ» (همان: ۱۴۸-۱۴۶).

۶- ششمین زیارت، زیارتی است بدون سند که سید آن را بعد از سلام بر پیامبر ص روایت کرده است.

(زیارت بیست و ششم): «السَّلَامُ عَلَيْكِ يَا رَسُولَ اللَّهِ السَّلَامُ عَلَيْكِ يَا صَفَوَةَ اللَّهِ ... صَلَّى اللَّهُ عَلَيْكِ وَ سَلَّمَ تَسْلِيمًا كَثِيرًا» (همان: ۱۵۲-۱۴۹).

۷- وی در فصل هفتم زیارتی بدون سند آورده که همان زیارت پنجم البته بدون ارجاع به المزار شیخ مفید است (همان: ۱۶۴-۱۶۱).

۸- زیارت دیگر زیارت مخصوص امیرالمؤمنین ع در روز مبعث پیامبر ص است که بدون

سنده با عنوان «ذكر زيارة أمير المؤمنين صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ فِي لَيْلَةِ السَّابِعِ وَالْعَشْرِينِ مِنْ رَجَبٍ وَيَوْمَهَا» آمده است.

(زيارة بیست و هفتم): «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا وَارِثَ آدَمَ خَلِيفَةِ اللَّهِ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا وَارِثَ نُوحٍ صَفْوَةِ اللَّهِ، ... إِنَّكَ ذُو الْفَضْلِ الْجَسِيمِ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ» (همان: ۱۷۶ - ۱۸۰).

بعد از زیارت امیر المؤمنین (ع)، با عبارت «فَإِذَا أَرْدَتَ وَدَاعَهُ» ذکر وداع آمده است. از آنجا که ذکر وداع با «السلام» آغاز شده و در برگیرنده اوصاف حضرت علی (ع) می باشد، آن را یک زیارت مستقل در نظر گرفتیم.

(زيارة بیست و هشتم): «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا تَاجَ الْأَوْصِيَاءِ ... السَّلَامُ عَلَيْكَ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ» (همان: ۱۸۱-۱۸۲).

۹- زیارت دیگر در فصل هجدهم، همان زیارت ششم بدون ارجاع به مصباح شیخ طوسی است (همان: ۴۷۵-۴۷۴).

۲-۸- الإقبال بالأعمال الحسنة فيما يعمل مرة في السنة سید بن طاووس (م ۶۶۴ق).

سید بن طاووس در کتاب الإقبال بالأعمال الحسنة که یکی دیگر از آثار او در زمینه ادعیه و زیارات است، سه زیارت برای امیر المؤمنین (ع) آورده است.

۱. زیارت نخست در فصل سیزدهم با عنوان «فيما نذكره من تعين زيارة لمولانا على صلوات الله عليه في يوم الغدير المشار إليه»، همان زیارت ششم اما بدون ارجاع به مصباح شیخ طوسی است.

من كتاب مزار ابن أبي قرق، و هى زيارات يوم الغدير رويناها عن جماعة إله رحمه الله عليه قال: أخبرنا محمد بن عبد الله، قال: أخبرنا أبي، قال: أخبرنا الحسن بن يوسف بن عميرة، عن أبيه، عن جابر بن يزيد الجعفي، عن أبي جعفر محمد بن علي (ع) قال: «...» (ابن طاووس، ۱۳۷۶ ش: ۲/۲۷۳).

نچاشی درباره محمد بن ابی قرق: وی ثقه بوده و روایات فراوانی شنیده و کتابهای بسیاری تألیف کرده است. وی کسی بود که کتابها را ورق به ورق برای اصحاب امامیه می خواند و همواره در مجالس با ما بود. از جمله کتابهای او: کتاب عمل یوم الجمعة، کتاب عمل الشهور، کتاب معجم رجال ابی المفضل و کتاب التجهد است. وی از مشایخ اجازه

نجاشی بوده است (نجاشی، ۱۳۶۵ ش: ۳۹۸). در سند این روایت تصحیفی روی داده است و به جای حسین بن سیف عمیره، حسن بن یوسف بن عمیره آمده است (ن. ک: ادامه مقاله).

این زیارت با وجود اشتراکات سندي و متني با مصباح شیخ طوسی تفاوت‌هایی از لحاظ متن با آن دارد. برای نمونه، مضامینی مانند: «لَكَ كَرِيمَ ثَوَابِهِ، اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ» از افزوده‌ها و فقره‌هایی چون: «وَعَوَاتِدَ الْمَزِيدِ إِلَيْهِمْ وَاصِلَةٌ وَذُنُوبَ الْمُسْتَغْفِرِينَ مَغْفُورَةٌ وَحَوَائِجَ خَلْقِكَ عِنْدَكَ مَقْضِيَّةٌ وَجَوَائزَ السَّائِلِينَ عِنْدَكَ مُؤْفَرَةٌ» از کاستی‌ها نسبت به مصباح شیخ است (ابن طاووس، بی‌تا: ۲۷۳-۲۷۵).

در پایان سید بن طاووس آورده که این زیارت را شیخ طوسی در مصباح با اختلاف‌هایی در الفاظ آن آورده و ذکر وداع را نیز نیاورده است.

۲. وی در فصل شانزدهم، زیارتی از محمدبن احمد صفوانی از امام صادق^ع با عنوان «فیما نذکره من زیارة لأمير المؤمنین^ع، يزار بها بعد الصلاة والدعا يوم الغدير السعيد، من قریب أو بعيد» آورده است. محمدبن احمد صفوانی، مکنی به ابوعبدالله، از اعقاب صفوان جمال، صحابی امام صادق^ع، کثیرالعلم و امامی بوده است. (طوسی، بی‌تا: ۳۹۰-۳۹۱)

این زیارت که تنها مضامین دعا در آن آمده چنین است:

(زيارة بیست و نهم): «روی عدّة من شیوخنا عن أبي عبد الله^ع محمد بن احمد الصفواني، من كتابه بایسناده عن أبي عبد الله^ع قال إذا كنت في يوم الغدير في مشهد مولانا أميرالمؤمنین^ع، فادن من قبره بعد الصلاة والدعا و ان كنت في بعد فأولم إليه بعد الصلاة، وهذا الدّعاء: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى وَلِيِّكَ وَأَخِي نَبِيِّكَ وَوَزِيرِهِ وَحَبِيبِهِ، ... افْضَلَ مَا صَلَّيْتَ عَلَى أَحَدٍ مِنْ أَنْبِيائِكَ وَأَصْفَيَائِكَ يَا رَبَّ الْعَالَمِينَ» (ابن طاووس، ۳۰۷/۲).

۳. سید در فصل دوازدهم از جلد سوم، زیارتی با عنوان «فیما نذکره من زیارة سیدنا رسول الله صلوات الله عليه فی هذا اليوم من بعيد المكان و زیارة مولانا علی^ع عند ضریحه الشریف مع الإمكان» که همان زیارت نهم است را بدون ارجاع به ابن‌مشهدی و نیز ذکر وداع آورده است (همان: ۱۳۰/۳).

۲-۹ - فرحة الغری فی تعیین قبر أمیرالمؤمنین علی بن ابی طالب^ع فی التّجف عبدالکریم بن احمد بن طاووس (م ۶۹۳ق).

همان‌گونه که از نام کتاب پیداست، سید عبدالکریم این کتاب را درباره تثیت مکان دفن امیرالمؤمنین در نجف کنونی که «غری» نام داشت، بر اساس روایات تاریخی پیامبر که نشان از علم غیب حضرت دارد و نیز زیارات ائمه تألیف کرده است. وی در کتابش برای امیرالمؤمنین ده زیارت آورده است.

۱. سید عبدالکریم در باب چهارم کتاب با عنوان «فیما ورد عن مولانا زین العابدین علی بن الحسین» زیارت امین الله را با سند آورده است:

سند اول این زیارت که به طور کامل آمده همان سند زیارت ششم است.

«احْبَرَنِي الْوَزِيرُ السَّعِيدُ الْعَلَامَةُ نَصِيرُ الْمِلَّةِ وَالدِّينِ مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي بَكِرٍ مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ الطُّوسِيِّ عَنْ وَاللِّهِ عَنِ السَّيِّدِ فَضْلِ اللَّهِ الْعَلَوِيِّ الْحَسَنِيِّ عَنْ ذِي الْفَقَارِ بْنِ مَعْبُدِ الطُّوسِيِّ عَنِ الْمُفِيدِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ دَاوُدَ الْقُوْمِيِّ قَالَ أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَلَى بْنِ الْفَضْلِ الْكُوفِيِّ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو الْحَسَنِ مُحَمَّدُ بْنُ رَوْحِ الْقَزْوِينِيِّ مِنْ لَفْظِهِ بِالْكُوفَةِ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو الْقَاسِمِ النَّقَاشِ بِقَرْبَوِينَ قَالَ حَدَّثَنِي الْحُسَيْنُ بْنُ سَيْفٍ عَنْ عَمِيرَةَ عَنْ أَبِيهِ سَيْفٍ عَنْ جَابِرِ بْنِ يَزِيدَ الْجُعْفِيِّ قَالَ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ (...) (ابن طاووس، بی‌تا: ۴۰-۴۲).

لازم به ذکر است که در این سند تصحیفی رخ داده است و در بخش متأخر سند «عن عمیره» تصحیف «بن عمیره» است. سیف بن عمیره نخعی کوفی از راویان امام صادق و امام رضا: و ثقة و دارای یک کتاب بود (ن.ک: نجاشی، ۱۳۶۵ش: ۱۸۹؛ شیخ طوسی، بی‌تا: ۲۲۴). وی دو پسر به نام‌های علی و حسین داشت. نجاشی علی را ثقة و از راویان امام ضایی و صاحب کتاب دانسته است. به گزارش نجاشی حسین نیز دو کتاب تألیف کرده است.

(نجاشی، ۱۳۶۵ش: ۲۷۸)

سند دوم این زیارت، همان سند زیارت سوم است. (ابن طاووس، ۴۳)

سند سومی که برای این زیارت آمده، همان سندی است که سید بن طاووس در الإقبال آورده

اما عبدالکریم آن را به طور کامل ذکر کرده است:

قَالَ أَبْنُ أَبِي قُرَّةَ فِي مَرَأِيهِ مَا صُورَتُهُ قَالَ أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ أَخْبَرَنَا إِسْحَاقُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ مَرْوَانَ الْكُوفِيِّ الْغَرَّالَ قَالَ أَخْبَرَنَا أَبِي قَالَ أَخْبَرَنَا عَلَى بْنُ سَيْفٍ بْنِ عَمِيرَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ

جَابِرٌ بْنُ يَزِيدَ الْجُعْفِيٌّ عَنْ أَبِي جَعْفَرِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ قَالَ: «...». (همان: ۴۳-۴۶). چنانکه در سند سوم آمده است در واقع هر دو پسر سیف، یعنی علی و حسین، این زیارت را از پدرشان از جابر بن یزید از امام باقر^ع نقل کرده‌اند.

۲. مضامین زیارت دوم سید عبدالکریم که در برگیرنده مضامین دعا بوده و در آن به اوصاف امیرالمؤمنین^ع اشاره‌ای نشده است، همان مضامین زیارت دوازدهم است که ابن مشهدی آن

مضامین را پس از نماز زیارت به عنوان مؤخرات زیارت آورده است (همان: ۶۸-۶۶).

۳. زیارت دیگر همان زیارت هفتم است که بدون ارجاع به تهذیب الأحكام شیخ آمده است (همان: ۷۹-۸۵).

۴. چهارمین زیارت همان زیارت هشتم است که ابن مشهدی آن را بدون سند آورده اما عبدالکریم آن را با سند کامل از صفوان جمال از امام صادق^ع ذکر کرده است (همان: ۹۲-۹۳).

۵. زیارت دیگر که همان زیارت دوازدهم است بدون ارجاع به المزار ابن مشهدی آمده است (همان: ۹۳).

۶. ششمین زیارت همان زیارت نهم با ارجاع به المزار ابن مشهدی است (همان: ۹۴-۹۳).

۷. هفتمین زیارت همان زیارت سیزدهم با ارجاع به المزار ابن مشهدی است (همان: ۹۶-۹۴).

۸. هشتمین زیارت همان زیارت یازدهم با ارجاع به المزار ابن مشهدی است (همان: ۹۸-۹۶).

۹. نهمین زیارت در باب دهم با عنوان «فِيمَا وَرَدَ عَنْ مُولَانَا الْإِمَامِ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدِ الْهَادِي^ع فِي ذَلِكَ» همان زیارت اول با سند کامل اما بدون ارجاع به الکافی کلینی است (همان: ۱۱۲-۱۱۱).

۱۰. زیارت دهم همان زیارت هجدهم بدون ارجاع به المزار ابن مشهدی است (همان: ۱۱۲).

۲-۱۰- المزار فی کیفیّة زیارات النبی و الائمهؑ شهید اول (م ۷۸۶ق)

محمد بن مکّی، معروف به شهید اول، در باب ادعیه و زیارات کتابی با عنوان المزار دارد که باب اول آن با عنوان «فی الزیارات» هشت فصل دارد که در فصل سوم آن پنج زیارت برای امیرالمؤمنین ؑ آمده است.

۱- شهید اول زیارتی از صفویان جمال از امام صادق ؑ آورده که مشتمل بر مقدمات زیارت و حمد و دعاست. این زیارت که همان زیارت هشتم است کامل نیامده، بلکه تابعه زیارت «لَا تَخْفِي عَلَيْكَ إِنَّكَ أَنْتَ اللَّهُ الْمَلِكُ الْغَفَّارُ» و بدون ارجاع به المزار ابن مشهدی آمده است.
(شهید اول، بی تا: ۳۲-۲۹).

شهید اول در ادامه زیارتی بدون ارجاع از محمد بن ابی عمری از مفضل بن عمر جعفری می‌آورد که همان زیارت بیست و دوم است (همان: ۴۸-۴۱).

۲- دومین زیارت همان زیارت هجدهم و بدون ارجاع به المزار ابن مشهدی است (همان: ۸۹-۶۶).

۳- شهید اول زیارت نهم را بدون ارجاع به المزار ابن مشهدی آورده است (همان: ۹۸-۸۹).

۴- چهارمین زیارت، زیارت بیست و هفتم و بدون ارجاع به مصباح الزائر سید بن طاووس است (همان: ۱۱۳-۹۹).

۵- پنجمین زیارت همان زیارت ششم با ارجاع به مصباح شیخ طوسی است (همان: ۱۱۶-۱۱۴).

۲-۱۱- البلد الأمین والدرع الحصین کفعمی (م ۹۵۰ق)

ابراهیم بن علی عاملی کفعمی، در باب ادعیه و زیارات کتابی با عنوان البلد الأمین والدرع الحصین دارد که در باب «ذکر عمل السنة» بخش ذی الحجّه دو زیارت برای امیرالمؤمنین ؑ آورده است.

۱- کفعمی زیارت پنجم را بدون ارجاع به المزار شیخ مفید آورده است (کفعمی، ۱۴۱۸: ۲۹۴-۲۹۲).

۲- دومین زیارت همان زیارت ششم اما بدون ارجاع به مصباح شیخ طوسی است (همان: ۲۹۶-۲۹۵).

- ٢-١٢- جُنَاحُ الْأَمَانِ الْوَاقِيَّةِ وَجَنَاحُ الْإِيمَانِ الْبَاقِيَّةِ كَفْعَمِي (م٩٥٠ ق)**
- جُنَاحُ الْأَمَانِ الْوَاقِيَّةِ وَجَنَاحُ الْإِيمَانِ الْبَاقِيَّةِ، مُعْرُوفٌ بِمَصْبَاحِ الْكَفْعَمِيِّ، اثْرُ دِيْگَرِ كَفْعَمِيِّ در
ادعِيَهُ وَزِياراتٍ استَّ كَهْ در فَصْلِ چَهْلِ وَيَكْمَ آنَ دُوَّزِيارتَ برَایِ امِيرِ الْمُؤْمِنِينَ ع آمدهَ است.
- ١- كَفْعَمِيِّ زِيارتَ پِنْجمَ رَا بَدْونَ ارجَاعٍ بِهِ الْمَزَارُ شِيْخٌ مُفِيدٌ آورَدَهُ استَّ (كَفْعَمِيِّ، ١٤٠٥).
٢- دُومِينَ زِيارتَ هَمَانَ زِيارتَ شِشمَ اما بَدْونَ ارجَاعٍ بِهِ مَصْبَاحِ شِيْخٌ طُوسِيِّ استَّ (هَمَانَ: ٤٧٦-٤٧٩).
- ٣- دُومِينَ زِيارتَ هَمَانَ زِيارتَ شِشمَ اما بَدْونَ ارجَاعٍ بِهِ مَصْبَاحِ شِيْخٌ طُوسِيِّ استَّ (هَمَانَ: ٤٨٠-٤٨١).
- ٢-١٣- تَحْفَةُ الزَّائِرِ عَلَامِهِ مَجْلِسِي (م١١١٠ ق)**
- عَلَامِهِ مَجْلِسِيِّ در بَابِ ادعِيَهِ وَزِياراتِ كَتَابِيِّ بِاَعْنَوَانِ تَحْفَةِ الزَّائِرِ دَارَد. اِينَ كَتَابَ يَكِي
مَقْدِمَهُ وَدُوازِدَهُ بَابَ دَارَد. وَيِ بَابِ سُومَ از فَصْلِ سُومِ رَا بِهِ زِياراتِ مَطْلَقِهِ وَفَصْلِ چَهَارَمِ رَا بِهِ
زِياراتِ مَخْصُوصِهِ اَخْتِصَاصِ دَادَهُ وَدُوازِدَهُ زِيارتَ برَایِ امِيرِ الْمُؤْمِنِينَ ع آورَدَهُ استَّ.
- ١- زِيارتَ نَخْسَتَ هَمَانَ زِيارتَ بِيَسْتَ وَدُومَ استَّ كَهِ عَلَامِهِ از الْمَزَارِ شِيْخٌ مُفِيدٌ روَايَتَ
كَرَدَهُ، اما اينَ زِيارتَ در نَسْخَهِ مُوجَدِ الْمَزَارِ شِيْخٌ مُفِيدٌ وجودَ نَدَارَد (مَجْلِسِيِّ، ١٣٩٠: ١١٤-
١١١).
- ٢- دُومِينَ زِيارتَ عَلَامِهِ هَمَانَ زِيارتَ هَفْتَمَ استَّ كَهِ عَلَامِهِ از فَرَحةِ الغَرِيِّ نَقْلَ كَرَدَهُ استَّ
(هَمَانَ: ١٢٣-١٢٥).
- ٣- سُومِينَ زِيارتَ هَمَانَ زِيارتَ اولَ استَّ كَهِ عَلَامِهِ آنَ رَا از كَامِلِ الزَّياراتِ ابْنِ قَوْلُويَهِ آورَدَهُ
استَّ (هَمَانَ: ١٢٦).
- ٤- زِيارتَ دِيْگَرِ عَلَامِهِ هَمَانَ زِيارتَ سُومَ اما بَدْونَ ارجَاعٍ بِهِ كَامِلِ الزَّياراتِ استَّ (هَمَانَ:
١٢٨-١٢٩).
- ٥- پِنْجمِينَ زِيارتَ هَمَانَ زِيارتَ هَفْتَمَ با ارجَاعٍ بِهِ تَهْذِيبُ الْأَحْكَامِ شِيْخٌ طُوسِيِّ استَّ
(هَمَانَ: ١٣١-١٢٩).
- ٦- شِشمِينَ زِيارتَ هَمَانَ زِيارتَ يَازِدَهِمَ با ارجَاعٍ بِهِ الْمَزَارِ ابْنِ مشَهْدِيِّ استَّ (هَمَانَ:
١٤١-١٣٤).

۷- زیارت دیگر علامه همان زیارت هشتم اما بدون ارجاع به المزار ابن مشهدی است
(همان: ۱۴۲-۱۴۱).

۸- هشتمین زیارت همان زیارت دوازدهم با ارجاع به المزار ابن مشهدی است (همان:
۱۵۴-۱۴۴).

۹- نهمین زیارتی که علامه آورده، همان زیارت غدیریه است که از ابن ابی نصر از امام
رضایا نقل شده است (همان: ۱۵۴).

۱۰- دهمین زیارت علامه همان زیارت نهم است که وی آن را با ارجاع به الإقبال سید بن
طاوس، المزار شهید اول و المزار شیخ مفید آورده است اما این زیارت در نسخه موجود المزار
شیخ مفید وجود ندارد (همان: ۱۷۳-۱۶۹).

۱۱- علامه زیارتی از امیرالمؤمنین علیه السلام آورده که مخصوص روز شهادت آن حضرت است.
وی می‌گوید: چون فقرات زیارت همان فقرات زیارت دوازدهم است، اصل آن زیارت را در
بحار الأنوار آوردهیم و مناسب است در روز شهادت آن حضرت، آن زیارت خوانده شود.
(همان: ۱۷۴)

۱۲- علامه بدون آوردن متن زیارت، درباره زیارت بعثت پیامبر ﷺ می‌گوید: بعضی از
علمای ذکر کرده‌اند که زیارت امیرالمؤمنین علیه السلام در این روز سنت است و زیارت مخصوصی برای
آن نقل کرده‌اند، اما چون سند هیچ یک به نظر نرسیده بود، آن را ترک کردیم (همان: ۱۷۴).

۱۴- بحار الأنوار الجامعه لدرر أخبار الأئمه الأطهار علامه مجلسی (م ۱۱۰ ق)
بحار الأنوار یک دائرة المعارف بزرگ حدیث و از عمده‌ترین و گسترده‌ترین جوامع حدیثی
شیعی به شمار می‌آید که علامه روایات کتب حدیث را با تبویب و نظم نسبتاً کاملی جمع نموده
است. این کتاب شامل کلیه مباحث اسلامی از تفسیر قرآن و تاریخ گرفته تا فقه و کلام وغیره
می‌باشد. جلد نود و هفتم این کتاب، بخش «المجلد الثانی و العشرون من بحار الأنوار کتاب
المزار»، به بابی با عنوان «ابواب زیارت امیرالمؤمنین علیه السلام ایطالیه صلوات الله علیه و
یتبعها»، برای ذکر فضائل و کیفیت زیارات امیرالمؤمنین علیه اختصاص دارد که در این بخش چهل
زیارت برای حضرت علی علیه السلام آمده که جز سه زیارت آن، ماقبلی تکرار زیارات قبلی می‌باشند.

۱- علامه زیارتی به نقل از مصباح شیخ طوسی و مصباح کفععی آورده که مضامین آن در نسخه موجود در این دو کتاب وجود ندارد. مضامین آن چنین است:

(زيارة سی ام): «المصباحین زیارت اخْرَی لِأَمِيرِ الْمُؤْمِنینَ تَقُولُ: «السَّلَامُ عَلَيْکَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنینَ السَّلَامُ عَلَيْکَ يَا حَبِیْبَ اللّٰهِ ... وَ السَّلَامُ عَلَیْکَ وَ رَحْمَةُ اللّٰهِ وَ بَرَکَاتُهُ» (مجلسی، ۳۲۱-۳۲۳/۹۷).

۲- علامه زیارتی به نقل از کتاب العتیق الغروی، آورده که مضامین آن چنین است:

(زيارة سی و یکم): «الكتاب العتيق الغروی و زیارت اخْرَی لِمَوْلَانَا أَمِيرِ الْمُؤْمِنینَ عَلَیْنَ ابْنِ طَالِبٍ تَقُولُ: «السَّلَامُ مِنَ اللّٰهِ وَ السَّلَامُ إِلَى اللّٰهِ وَ السَّلَامُ عَلَى رَسُولِ اللّٰهِ ... وَ لَا إِلَى أَحَدٍ مِنْ خَلْقِكَ طَرفةَ عَيْنٍ يَا سَيِّدِي» (همان: ۹۷-۳۲۴-۳۲۸).

کتاب العتیق الغروی یا کتاب کهن موجود در نجف، تماماً درباره ادعیه است که سید بن طاووس نیز در مهجّ الدّعوّات و غیره بسیار از آن روایت نقل کرده است. آخرین تاریخ نسخه کتاب به سال (۵۷۶ق) بر می‌گردد و همانطور که کفععی اظهار می‌کند این کتاب همان مجموع الدّعوّات شیخ ابوالحسین یا ابو جعفر محمد بن هارون بن موسی تَعَلَّکَبَری (۳۸۷م) از محدثان قدیمی و معتبر شیعه است (مجلسی، ۳۳/۱).

۳- علامه زیارت دیگری از کتاب العتیق الغروی آورده که مضامین آن چنین است:

(زيارة سی و دوم): «الكتاب العتيق الغروی زیارت و دُعاءٌ عِنْدَ مَسْهَدِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنینَ تَقُولُ: «السَّلَامُ عَلَيْکَ يَا وَارِثَ آدَمَ صَفْوَةُ اللّٰهِ ... سَلَاماً دَائِماً إِلَى يَوْمِ الدِّينِ» (همان: ۹۷-۳۲۸-۳۳۰).

۱۵- زاد المعاد علامه مجلسی (۱۱۰م)

علامه در باب ادعیه و زیارات کتابی با عنوان زاد المعاد دارد که مستambil بر سه زیارت امیرالمؤمنین است.

۱. زیارت اول، همان زیارت بیست و نهم اما بدون ارجاع به الإقبال سید بن طاووس است (مجلسی، ۱۴۲۳: ۲۰۷).

۲. علامه زیارت اول سید بن طاووس در الإقبال را بدون ارجاع بدان آورده است (همان: ۲۰۸).

۳. سومین زیارت علامه همان زیارت دهم وی در تحفه الزائر است (همان: ۲۶۵-۲۶۸).

۲-۱۶- مفتاح الجنان المطبوع بحاشية كتاب زاد المعاد علامه مجلسی (م ۱۱۰ق)
مفتاح الجنان یکی دیگر از آثار علامه است که در بخش «فی بیان زیاره الامام امیرالمؤمنین ﷺ»، شش زیارت برای آن حضرت آورده است.

۱. نخستین زیارت همان زیارت بیست و دوم اما بدون ارجاع به مصباح الزائر سید بن طاووس است (مجلسی، م ۱۴۲۳ق: ۴۵۴-۴۶۰).

۲. زیارت دیگر همان زیارت یازدهم بدون ارجاع به المزار ابن مشهدی است (همان: ۴۶۱-۴۶۴).

۳. علامه سومین زیارت را از شیخ مفید آورده که این زیارت در نسخه موجود المزار شیخ مفید وجود ندارد (همان: ۴۶۷-۴۷۵).

۴. چهارمین زیارت همان زیارت بیست و نهم بدون ارجاع به الإقبال سید بن طاووس است (همان: ۴۷۶).

۵. زیارت دیگر علامه همان زیارت دهم وی در تحفة الزائر است (همان: ۴۸۰-۴۷۷).

۶. ششمین زیارت همان زیارت بیست و هفتم بدون ارجاع به مصباح الزائر سید بن طاووس است (همان: ۴۸۱-۴۸۶).

جمع‌بندی

در این مقاله با واکاوی منابع روایی و نیز کتاب‌های مخصوص ادعیه و زیارات به منع‌یابی زیارات امیرالمؤمنین ﷺ پرداخته شد و سیر تطوّر سندها و متن این زیارات و همچنین نسبت منابع با یکدیگر از نظر اقتباس منبع متأخرتر از منع متقدّم‌تر و نیز تصریح یا عدم تصریح به این اقتباس توسط مؤلفان متأخرتر تبیین شد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که:

۱- در شانزده کتب ادعیه و زیارات، سی و دو زیارت برای حضرت علیؑ وجود دارد که سیزده زیارت آن مانند: زیارت ششم از امام باقرؑ، زیارات سوم، هفتم، نهم، یازدهم،دوازدهم، سیزدهم و بیست و دوم از امام صادقؑ، زیارات اول و هجدهم از امام هادیؑ، و زیارات سی ام تا سی و دوم به نقل از کتاب العتیق الغروی با سند و نوزده زیارت دیگر آن بدون سند آمده است.

- ۲- بیشترین زیارتی که محدثان و فقهای بر جسته شیعه در آثار ادعیه و زیارات خود آورده‌اند، زیارت امیرالمؤمنین علیه السلام در روز غدیر بود که به زیارت امین الله معروف است. این زیارت را ابتدا ابن قولویه در کامل الزیارات با ذکر دو واسطه از امام رضا علیه السلام، از امام کاظم علیه السلام از امام صادق علیه السلام آورده و پس از آن شیخ طوسی در مصباح، ابن مشهدی در المزار، سید بن طاووس در مصباح الزائر و الإقبال، سید عبدالکریم در فرحة الغری از جابرین یزید جعفی از امام باقر علیه السلام و علامه در تحفة الزائر با سند منقول از ابن قولویه روایت کرده است.
- ۳- زیارت امین الله را محدثانی، مانند ابن قولویه با عنوان «زيارة قبر أمير المؤمنين علیه السلام وكيف يزار والدعاء عند ذلك»، به عنوان زیارت مطلقه و محدثانی نظری: شیخ طوسی در مصباح با عنوان «زيارة أمير المؤمنين علیه السلام يوم الغدير»، ابن مشهدی در المزار با عنوان «الزيارة المختصة يوم الغدير»، سید بن طاووس در الإقبال با عنوان «فيما ذكره من تعین زيارة لمولانا على صلوات الله عليه في يوم الغدير المشار إليه»، شهید اول در المزار با عنوان «زيارة امين الله في يوم الغدير»، زیارت مخصوصه آورده‌اند.
- ۴- در میان محدثان و فقهای شیعه زیارت حضرت علی علیه السلام در روز مولود پیامبر صلوات الله عليه وآله وسالم (زیارت نهم) را نخستین بار ابن مشهدی و پس از او سید بن طاووس در الإقبال، سید عبدالکریم در فرحة الغری، شهید اول در المزار و علامه در سه کتاب تحفة الزائر، زاد المعاد و مفتاح الجنان آورده است.
- ۵- همچنین زیارت حضرت علی علیه السلام در روز مبعث پیامبر صلوات الله عليه وآله وسالم (زیارت بیست و هفتم) را نیز نخستین بار سید بن طاووس در مصباح الزائر و پس از او شهید اول در المزار و علامه در تحفة الزائر و مفتاح الجنان آورده‌اند.
- ۶- غیر از تصریح به نام برخی از کتاب‌ها در سند روایات که نشان‌دهنده منبع نقل زیارت بوده برخی از روایان مذکور در سلسله سندهای زیارات دارای آثاری با عنوان کتاب الدعاء و المزار و الحجج می‌تواند منبع نقل زیارت بوده باشد. همچنین احتمال منبع بودن آثار مربوط به اعمال ماههای سه‌گانه (رجب، شعبان و رمضان) به ویژه ماه رجب زیاد است. بر اساس اطلاعات موجود در اسنادی که در این مقاله بررسی شد، آثار محمدبن اورمه از اصحاب و یاران امام رضا علیه السلام را می‌توان از کهن‌ترین منابع زیارات امیرالمؤمنین علیه السلام دانست.

منابع

١. ابن طاووس، عبدالكريم بن احمد (١٣٩١ش). فرحة الغرى في تعين قبر أمير المؤمنين علي بن أبي طالب رض في التحف. قم: منشورات الرضي.
٢. ابن طاووس، على بن موسى (١٣٧٦ش). الإقبال بالأعمال الحسنة. تحقيق: جواد قيومي اصفهاني، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
٣. ————— (بی‌تا). مصباح الرّاز. تحقيق: مؤسسة آل البيت رض لإحياء التراث، قم: بی‌جا.
٤. ابن قولويه، جعفر بن محمد (١٣٥٦ش). كامل الزّیارات. تحقيق: عبد‌الحسین امینی، تجف اشرف: دار المتنویة.
٥. ابن مشهدی، محمد بن جعفر (١٤١٩ق). المزار الكبير. تحقيق: جواد قيومی اصفهانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
٦. خوئی، ابوالقاسم (١٤١٣ق). معجم رجال الحديث وتفصیل طبقات الرواۃ. بی‌جا.
٧. رفیعی‌پور، سید هادی (١٣٩٥ش). مدخل زیارت. دانشنامه جهان اسلام.
٨. سبحانی، محمد جعفر (١٤٢٤ق). اصول الحديث واحکامه فی علم الدّرایة. قم: مؤسسه الامام الصادق رض.
٩. شهید اول، محمد بن مکی (بی‌تا). المزار. تحقيق: محمد باقر موحد ابطحی اصفهانی، قم: مدرسه امام هادی رض.
١٠. طوسی، محمد بن الحسن (١٤٠٧ق). تهذیب الأحكام. تحقيق: حسن الموسوی خراسان، تهران: دارالکتب الإسلامية.
١١. ————— (١٤١١ق). مصباح المتهجد وسلاح المتعبد. بيروت: مؤسسه فقه الشیعه.
١٢. ————— (بی‌تا). فهرست کتب الشیعه و اصولهم و أسماء المصنفین و أصحاب الأصول. تحقيق: عبدالعزیز طباطبائی، قم: مکتبة المحقق الطباطبائی.

۱۳. ——— (۱۳۷۳ش). رجال الطوسي. تحقيق: جواد قيومي اصفهاني، قم: مؤسسه النشر الإسلامي التابعة لجامعة المدرسین بقم المقدسة.
۱۴. كفعمي، ابراهيم بن على عاملی. (۱۴۰۵ق). المصباح للكفعمي. قم: دارالرضا.
۱۵. ——— (۱۴۱۸ق). البلد الأمين و الدرر الحصين. بيروت: مؤسسة الأعلمى للمطبوعات.
۱۶. كلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۲۹ق). الكافی. تحقيق: دارالحدیث، قم: دارالحدیث.
۱۷. مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی (۱۳۹۰ش). تحفة الزائر. قم: بی جا.
۱۸. ——— (۱۴۲۳ق). زاد المعاد - مفتاح الجنان. تحقيق: علاءالدین اعلمی، بيروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
۱۹. ——— (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار. تحقيق: جمعی از محققان، بيروت: دار احیاء التراث العربي، چاپ دوم.
۲۰. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). كتاب المزار - مناسک المزار. تحقيق: محمد باقر ابطحی، قم: گنگره جهانی شیخ مفید.
۲۱. نجاشی، احمد بن على (۱۳۶۵ش). رجال النجاشی. قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- مقالات**
۲۲. نیل‌ساز، نصرت؛ نهله غروی نائینی و ابوالفضل رجایی‌فرد. «گونه‌ها، سیر نگارش و انگیزه‌های تألیف کتب ادعیه در پنج قرن نخست بر اساس دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی»، حدیث و اندیشه، شماره ۲۵، ۱۳۹۷: ۴۶-۷۳.
۲۳. حدّادی، آمنه؛ نصرت نیل‌ساز؛ نهله غروی نائینی و محمدکاظم رحمتی. «تحلیل کارکرد حلقه مشترک در بازیابی منابع آثار روایی مطالعه موردی روایات علی بن ابراهیم در الكافی». علوم قرآن و حدیث، شماره ۱۰۷، ۱۴۰۰: ۲۷۱-۲۹۳.